

Lenka Řezníková, Miloš Řezník

Hranice a identita v českém histori(ografii)ckém kontextu

Historia Slavorum Occidentis 2(5), 140-154

2013

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

LENKA ŘEZNÍKOVÁ, MILOŠ ŘEZNÍK (PRAHA, CHEMNITZ)

HRANICE A IDENTITA V ČESKÉM HISTORI(OGRAFI)CKÉM KONTEXTU

Otázka identity je otázkou hranice. Utváření, přijetí, afirmace i rozpouštění identity se opírá o myšlenkovou figuru hranice, která v tomto smyslu vykazuje zcela elementární, avšak nepostradatelnou vymezující funkci. Implicitně je vlastní hranicí vymezena každá entita, kterou rozpoznáme jako svébytnou a kterou odlišíme od jiných, s ní neidentických entit, lhostejno, zda jde o hmotný artefakt, ideu nebo společenskou skupinu. Sama identitotvorná instituce hranice je ale současně produktem procesů identifikace, a jako taková je tedy na druhé straně závislá na identitě jako pozici, z níž je akt rozhraničování realizován. V tomto smyslu nejsou modely rozhraničování, které užíváme, autonomní, korespondují s tím, co si sami do instituce hranice promítáme, jaké interakce a sociální vztahy jejím prostřednictvím implikujeme a co od ní v kognitivním smyslu očekáváme.

Tak by se dala velmi lapidárně shrnout podstata rozsáhlého ambivalentního diskursu, jenž se zhruba v posledních dvou desetiletích zřetelně a přitom velmi volně rýsuje na půdorysu pojmů hranice a identity. Tato quazi-*tautologická* obousměrnost, svírající procesy rozhraničování a identifikace v pověstném epistemologickém kruhu, jasně naznačuje, že obojí tu je propojeno v komplementární valenci, kde jedno principiálně souvisí s druhým, aniž by bylo možné určit, co je příčinou a co následkem. Hranice a identity tak vytvářejí pojmový pár, který z myšlenkových tradic západní filozofie, sahajících zpět až k Aristotelově *Metafyzice*, přerůstá v souřadnicích soudobého neoliberálního diskursu v takřka celospolečensky diskutovaný fenomén.

Nikoli náhodou vznikají na témata spjatá s touto problematikou symptomatická díla jako třeba Kunderův román *L'Identité* (1998) nebo Mangoldův film *Identity* (2003), abychom jmenovali alespoň ty nejkřiklavější příklady. Tyto a bezbřehá záplava dalších kulturních artefaktů si pohrávají s různými variacemi na nekonečné téma identity, jež se v soudobém obecně problematizačním duchu zpravidla inscenují v situaci krize. Problémy, které jsou tu tematizovány, chápou autoři velmi často právě jako důsledek nejasných, nevymezených a rozpouštějících se hranic, a je to tedy právě jistá dysfunkce hranice, která stojí v pozadí úvah nad komplikovanou a mnohvrstevnatou problematikou kolektivních i čistě personálních identit.

Bez nároku na estetizovaný patos jsou s vektory takto nastaveného diskursu konfrontovány i soudobé společenské vědy, mezi nimi i historiografie, která svou epistemologickou misi zakládá především na historizaci a historické relativizaci obou konceptů. Pole, které tyto koncepty pokrývá, není rozhodně neorané, moderní historiografie se jimi zabývá *de facto* od samého počátku 19. století. Analytická operacionalizace obou pojmů byla ale limitována několika skutečnostmi. Tematizace hranic a zejména identit byly spíše implicitní, tj. šlo spíše o topické nasměrování diskursu, než o promyšlení pojmů hranice a identity jako nástrojů historické analýzy. Spíše byly hranice a identity – v případě identity samozřejmě v jiných termínech – předmětem politické praxe, což ostatně kritici vytýkají konceptu identit dodnes¹. Limitujícím faktorem byla i vzájemná izolace obou pojmů². V průběhu 20. století byly sice na jejich základě prohloubeny tematizace řady společenských jevů, procesů a praktik, jejich disparátní zacílení však neumožňovalo vzájemně je propojit, nasměrovat na konkrétní problémy a znásobit jejich teoretický, deiktický i explikační potenciál. Jistě zůstává řada limitů jiných, avšak překonání alespoň oněch zmíněných přispělo k výrazné proměně celého diskursu a ke společenské proliferaci problematiky na sklonku 20. a počátku 21. století.

Také v českém dějepisectví patří tematické pole, vymezené dvojicí jmenovaných konceptů, k symptomatickým fenoménům posledního desetiletí.

---

¹ Lutz Niethammer, *Kollektive Identität. Heimliche Quellen einer unheimlichen Konjunktur*, Reinbek bei Hamburg 2000; Roger Brubaker, Frederick Cooper, *Beyond „Identity”*, *Theory and Society* 29 (2000), s. 1–47.

² Martina Krocová, Miloš Řezník, *Boundaries and Identities in Academic Discourse*, [in:] *Crossing Frontiers, Resisting Identities*, edd. Luďa Klusáková, Martin Moll, Pisa 2010, s. 5–52.

Ačkoliv se nejedná o téma sporné ani dominantní, ba dokonce by bylo možné konstatovat, že v jeho souvislosti zatím nebyly publikovány zásadní monografie, které by systematicky a s větší konceptualizační ambicí postihovaly problém, jeho povahu a centrální komponenty, je zřejmé, že dotčená topika do české historiografie organicky vrůstá. Tato široce koncipovaná tematická oblast vychází nebo se přímo dotýká problémů, které jsou pro soudobou historiografii charakteristické z hlediska tematického, metodického, ale i z hlediska kategorií soudobého historického myšlení, a také fenoménů, které ho nějakým způsobem problematizují. Frontálně se s ní potýkají i zdánlivě velmi tradiční historiografické formáty, jako jsou např. biografie historických osobností, které individuální příběh domestikují rámcem kolektivně sdílené zkušenosti a kolektivně sdíleného kontextu a testují tak, ať už vědomě či bezděky, hranice mezi kolektivním a individuálním, singulárním a typickým³. Z historického hlediska jsou přitom jako specificky zajímavé vyhodnocovány biografické (sebe)inscenace postav nebo společenských skupin v zneklidňující pozici na hranici, ať už jde o topograficky zhmotněnou hranici prostorů či o sociálně imaginární hranici symbolických systémů⁴. Právě přítomnost hranice je tu často vnímána jako konstitutiv biografického narativu a klíč k osobě a jejímu dílu⁵.

Jestliže v tomto bodě je historiografie výrazně provázána především s literárněvědným diskursem, vykazují další typy tematizací celé spektrum transdisciplinárních a transnacionálních přesahů. Od první dekády 21. století se v českém prostředí rozvinuly organizované, koordinované a vzájemně vcelku koherentní práce, které vedle oblasti výzkumu spočívaly také v aktivitách na poli historického vzdělání, transferu vědění a mezinárodní spolupráce. Česká historiografie přitom intenzivně vstoupila do mezinárodní vědecké komunikace, a to z části dokonce v koordinátorské úloze. Aktivita

³ Viz kupř. Peter Alheit, *Biographie und Mentalität. Spuren des kollektiven in Individuellem*, [in:] *Biographieforschung im Diskurs*, eds. Bettina Völter, Bettina Dausien, Helma Lutz, Gabrielle Rosenthal, Wiesbaden 2009, s. 21–45; Sandra Markus, „Schreiben heißt: sich selber lesen.“ *Geschichtsschreibung als erinnernde Sinnkonstruktion*, [in:] *Vom kollektiven Gedächtnis zur Individualisierung der Erinnerung*, ed. Clemens Wischermann, Stuttgart 2002, s. 159–183.

⁴ Jde např. o problematiku židovské identity, viz Kateřina Čapková, *Czechs, Germans, Jews – Where is the Difference? The complexity of national identities of Bohemian Jews 1918–1938*, *Bohemia* 46 (2005), č. 1, s. 7–14; Táž, *Češi, Němci, Židé? Národní identita Židů v Čechách 1918–1938*, Praha 2005.

⁵ Viz kupř. Dieter Lamping, *Über Grenzen. Eine literarische Topographie*, Göttingen 2001.

českých historiků v tomto kontextu byly proto v důsledku mnohem viditelnější „navenek“ než „dovnitř“, tím spíše, že dosavadní dílčí publikace vycházely až na výjimky v zahraničí a ve světových jazycích. Kromě řady nezanedbatelných jednotlivých aktivit a příspěvků třeba zmínit roli pražského Semináře obecných a komparativních dějin (FF UK) v evropském programu CLIOHRES. Koordinaci jeho samostatné dlouholeté pracovní sekce Hranice a identita, do které se kromě Prahy zapojila historická pracoviště řady univerzit v Německu, Velké Británii, Irsku, Francii, Řecku, Polsku, Itálii, Španělsku, Rakousku, Slovensku a Rumunsku, převzala vedoucí semináře Luďa Klusáková, která se výrazně spolupodílela na profilaci celé sekce⁶. Mimořádně viditelné bylo i zapojení celé řady českých doktorandů a mladých historiků.

V souvislosti s mezinárodním aspektem problematiky by ovšem nebylo zcela na místě mluvit o tom, že historiografická reflexe tématu hranice a identita českou historiografii reprezentovala. V omezeném, ale možná navýsost relevantním smyslu tomu tak jistě bylo, je ovšem otázkou, do jaké míry zde lze v celoevropském měřítku nějaké specifické perspektivy a přínosy jednoznačně identifikovat jako „české“. Pomineme-li spektrální rozšíření o český materiál a české chápání pojmů tam, kde může být z historických důvodů nějakým způsobem svébytné, byly aktivity českých autorů integrální součástí mezinárodního diskursu, do něhož se včlenily, aniž by nutně akcentovaly svou českou provenienci. Rozhodující podíl na tom bezpochyby měla skutečnost, že vycházely v první řadě (ale nikoliv výlučně) z prostředí obecných a komparativních dějin.

Kromě výrazné internacionalizace nelze přehlédnout, že se tu historická věda jaksí silou nutnosti orientuje na konsekventní interdisciplinaritu, a to zejména ve směru ke geografii, etnologii, antropologii, sociologii a zčásti, jak zmíněno, i literární vědě, která analyzuje narativy hranice a identity zejména v české literární kultuře 19. a 20. století⁷ a snaží se reflektovat i zmíněnou

---

⁶ Z výstupů viz mj. *Imagining Frontiers, Contesting Identities*, edd. Steven G. Ellis, Luďa Klusáková, Pisa 2007; *Frontiers, Regions and Identities in Europe*, edd. Steven G. Ellis, Raingard Esser et al., Pisa 2009; *Crossing Frontiers, Resisting Identities*, edd. Luďa Klusáková, M. Moll et al., Pisa 2010.

⁷ *Transfer v kontextu české literatury: vyhnání, odsun / Transfer im Kontext der tschechischen Literatur: Vertreibung, Aussiedlung*, edd. Jiří Holý, Gertrude Zand, Brno 2004; Lenka Řezníková, *Prominentní okraj. Imaginace česko-německého pomezí v literatuře 19. a 20. století*, [in:] *Česká literatura rozhraní a okraje*, ed. Lenka Jungmannová, Praha 2011, s. 457–465.

recentní vlnu zájmu o topiku, jak se profiluje v české literatuře v posledních několika letech.

V novém nástupu tématu hranice a identity česká historiografie poměrně rychle reagovala na vývoj mezinárodních vědeckých reflexí. Naskýtá se proto otázka po příčinách tohoto nově orientovaného zájmu, i když téma hranice ani problém identity nepředstavovaly v devadesátých letech a následujícím období zcela nové kategorie historického myšlení. Mnohem spíše však v této době nabyly na nových konotacích a relevanci, a v souvislosti s tím se také proměňovaly způsoby jejich traktování. Jedním z rozhodujících předpokladů tohoto jevu se od poslední fáze 20. století staly postmodernistické výzvy – ve smyslu postmoderních perspektiv i kritických odpovědí na ně. Ani ty nebyly sice zcela nové, avšak právě v této době zaznamenaly zásadní průlom do společenského i společenskovedního diskursu.

S jistou dávkou simplifikace by bylo možno říci, že zvláště od devadesátých let nastal v západní civilizaci rozpad závazných hodnotových systémů nebo přinejmenším jejich relativizace v pluralistickém duchu, která nutně musela vést i k relativizaci jejich normativní síly: rozpadaly se nebo se ve svém závazném účinku oslabovaly kolektivní identity a formy příslušnosti a loajality vůbec, systémy hodnot a vzorců chování, dosavadní formy společenské legitimizace i stávající narativy (v tom i historické). Tato relativizace vedla jednak k zesílené reflexi kategorií a mechanismů, na kterých jmenované jevy spočívaly, jednak k obecným úvahám o společenské kohezi a jejích funkcích. V zemích střední a východní Evropy byly tyto jevy ještě zesíleny tím, že probíhaly současně s překotnou společenskou proměnou, a že tedy byly zčásti provázány principiální nedůvěrou k zavazujícím rámcům.

To vše způsobilo detonaci „samozřejmých“ základů kolektivních identit a podnítilo rekonstrukci stávajících praktik společenské exkluze a inkluze, žádající si flexibilnější definici obou ústředních pojmů. Oba fenomény se ve svých dosavadních formách staly předmětem zásadních zpochybnění, pašálních útoků i zatvrzelých obran, v jejichž vzájemné interakci prošly řadou nových reflexí k novým konceptuálním konfiguracím. Jako takové se staly předmětem společenské reflexe právě díky tomu, že jejich význam a závaznost jejich dosavadních podob ustupovaly – nebo se alespoň zdály ustupovat. Jako *pars pro toto* lze uvést kupř. difuzní tendence ve vnímání národní identity a nacionalismu od devadesátých let, oscilující mezi afirmací národa jako hodnoty a jeho marginalizací. Na jedné straně se mnohé události a problémy zdály nasvědčovat novému vzestupu etnického nacionalismu (ostatně

nejen ve „východní“ Evropě), na straně druhé právě na jejich pozadí a na pozadí vyvolaných reakcí ustupoval dříve tolik závazný legitimizační étos národních identit. Ty se jednak dostaly pod zesílený tlak kritiky, často paušálně zahrnující veškeré (tedy i historické) formy národního vědomí a národně formativní procesy vůbec, a zároveň podnítily novou vlnu veřejných i vědeckých reflexí „nacionalismu“, která byla zásadně poznamenána relativismem a pluralismem. Také na tomto pozadí se např. vývoj výzkumu národní identity nadechl k dalšímu z řady svých vzestupů, tentokrát dalece ovlivněnému relativizujícím kulturalismem a afirmativní rétorikou konstruktivismu.

Vedle těchto obecně společenských a kulturních předpokladů lze ale od devadesátých let sledovat souběžné procesy v oblasti každodenního života a v oblasti politické, které dřívější roli identit a hranic ovlivňovaly a které je také někdy posouvaly do centra společenského diskursu. Takovým „palcovým“, mediálně prominentním tématem bylo tehdy i v následujícím desetiletí bezpochyby téma „mizení“ politických hranic v Evropě v souvislosti se změnami v hraničním režimu většiny evropských zemí, s evropskou integrací, s vytvořením a později rozšířením schengenského prostoru atd. Rozpad států, proměny hranic, hraniční konflikty a další souvztažné jevy iniciovaly vcelku logicky renesanci historického zájmu o hranice ve smyslu tradičních politických dějin a dějin diplomacie (nejednou ve spojení s přímou legitimizační stávajícími nebo požadovanými hranicemi v politicko-prostorovém smyslu). Tím se však sugestivní účinnost jmenovaných procesů zdaleka nevyčerpávala. Náhlé zrušení normativní pragmatiky hranic jakožto takřka hmatatelné ztělesnění historické proměny vedlo k intenzivnímu tázání po změnách funkcionality hranice a způsobů jejího vnímání v minulosti. Není přitom bez zajímavosti, že téma hranice má v porovnání s konceptem kolektivní identity v historiografii nesrovnatelně delší tradici, že to však byla dříve kolektivní identita než hranice, u níž se historiografie dopracovala k historizaci ve smyslu zájmu o funkcionální, obsahové a formální proměny pojmu, fenoménu a kategorie.

Připomeňme, že historiografie tím prodělávala zcela paralelní vývoj, jakým procházely další společenskovědní a kulturněvědní obory, které se ze svých perspektiv tématu hranice a identita intenzivně dotýkají. Vedle sociologie, antropologie nebo etnologie by měla být zmíněna především kritická a také kulturní geografie, reflektující hluboké proměny, jimž byla vystavena kategorie prostoru. Interdisciplinární extenzí, jejíž stopy sílily zejména v osmdesátých a devadesátých letech, vyvažovala historiografie do určité

míry patrně i jistou skepsi vůči makrohistorii a velkým vyprávěním, na niž reagovala příklonem k individualizaci a kontingenci jako centrálním principům historické epistemologie, připraveným mikrohistorií a dovršeným jednak postmodernou, jednak historickou antropologií.

V devadesátých letech se tedy svým způsobem završil vývoj v nové historiografické tematizaci hranice, zahájený nejpozději v šedesátých letech a poznamenaný novou pozorností k roli, jakou hranice měla ve smyslu společenském a kulturním⁸. V následující dekádě se to mělo naplno projevit také v české historiografii a v zahraniční historiografii českých dějin. Hranice byly intenzivněji napojeny na problematiku kolektivních identit ve smyslu imaginativním a sociálně historickým. Hranice byla identifikována jako funkce kolektivního vymezování, jako konfigurátor procesů exkluze a inkluze, jako společensky strukturující princip. Otázka po formách ohraničení kolektivního subjektu byla otázkou po symbolických významech myšlenkové figury hranice, která směrem dovnitř vymezovala skupinu a směrem vně ji oddělovala od jiných skupin⁹. Tak tomu bylo např. v konceptualizaci „kódů“ kolektivní identity S.N. Eisenstadta a B. Giesena, která jednotlivým základním typům kódů (primordiálním, občanským a kulturním) připsala také různé formy (sebe)vymezování kolektivní subjektu¹⁰.

Na tomto pozadí se hranice a kolektivní identita ještě před koncem 20. století setkaly jako dva vzájemně provázané koncepty, které se staly trvalým předmětem pozornosti. Je zřejmé, že v důsledku této akcentace sociálně symbolické dimenze pojmu hranice byla hranice vyvázána z těsné valenční vazby na prostor. Zatímco např. pro politologii znamenaly aktuální problematizace

---

⁸ Z našich autorů se vývojem konceptualizace hranice v historiografii zabývala hlavně Martina Krocová v textu M. Krocová, M. Řezník, *Boundaries and Identities in Academic Discourse*, s. 5–32.

⁹ Na příkladu česko-německého národnostního diskursu viz kupř. Věra Schneider, *Wachposten und Grenzgänger. Deutschsprachige Autoren in Prag und die öffentliche Herstellung nationaler Identität*, Würzburg 2009; Lenka Řezníková, *Inventing of Differences as Interferenzprozess. Praktiken der nationalen Abgrenzung in Prag um 1900*, [in:] *Wellenschläge. Kulturelle Interferenzen im östlichen Mitteleuropa des langen 20. Jahrhunderts*, ed. Ute Raßloff, Stuttgart (v tisku), na příkladu česko-moravských interferencí kupř. i Milan Řepa, *Moravané nebo Češi? Vývoj českého národního vědomí na Moravě v 19. století*, Brno 2001.

¹⁰ Shmuel Noah Eisenstadt, Bernhard Giesen, *The Construction of Collective Identity*, *Archives Européennes de Sociologie* 36 (1995), s. 22–35; Bernhard Giesen, *Codes kollektiver Identität*, [in:] *Religion un Identität. Im Horizont des Pluralismus*, edd. Werner Gephart, Hans Weidenfels, Frankfurt am Main 1999, s. 13–43.

a devalvace státních hranic trvalý apel k tematizování prostorově konkrétních změn („klasikou” zde byly zejména práce Malcolma Andersona)¹¹, v historiografickém prostředí se těžiště přeneslo od topografie k obecným modelům rozhraničování, kde hranice nebyla primárně geopolitickou institucí, nýbrž kognitivním nástrojem organizace společnosti. Tam spatřovala historiografie větší možnosti konceptuálních inovací. Naproti tomu v prostorovém smyslu se význam hranice zdál do značné míry vyčerpán a nesliboval naděje na výraznější historiozofický, historicko-teoretický či jakýkoli konceptuální přínos. Jak navíc konstatoval Robert Luft, byly historické hranice českých zemí v dlouhodobé historické perspektivě značně stabilní¹², a ani v této prosté empirii tedy neskýtaly české historiografii příliš mnoho materiálu k novým zásadním poznatkům.

Situace se začala výrazně měnit od konce devadesátých let s návratem prostoru do diskursu kulturních a sociálních disciplín. Nutnost specializace myšlení proklamoval už v osmdesátých letech Edward Soja¹³, teprve na sklonku devadesátých let však návrat k prostoru přerostl rovinnou programových proklamací a stal se jednou z paradigmaticky určujících dominant vědeckého diskursu¹⁴. Pod hlavičkou obratu k prostoru (*spatial turn*, *raumkritische Wende*, *topological turn*)¹⁵ nebyl signalizován jen pouhý nárůst zájmu o topiku prostoru, nýbrž – analogicky s někdejší lingvistickým obratem – i paradigmatický posun v jeho pojmání. Vedle do té doby dominantního pojetí prostoru jako „nádoby”¹⁶, jíž protékají dějiny a její aktéři – které nebylo pro historiografii ze zřejmých důvodů příliš atraktivní – se začalo pro-
sazovat pojetí chápající prostor současně jako produkt sociálních interakcí

---

¹¹ Malcolm Anderson, *Frontiers. Territory and State Formation in the Modern World*, Malden, MA 1997.

¹² Robert Luft, „Alte Grenzen” und Kulturgeographie. Zur historischen Konstanz der Grenzen Böhmens und der böhmischen Ländern, [in:] *Grenzen in Ostmitteleuropa im 19. und 20. Jahrhundert. Aktuelle Forschungsprobleme*, ed. Hans Lemberg, Marburg 2000, s. 95–136.

¹³ Edward W. Soja, *Postmodern Geographies. The Reassertion of Space in Critical Social Theory*, London 1989, s. 1.

¹⁴ Jürgen Osterhammel, *Die Rückkehr des Raumes. Geopolitik, Geohistorie und historische Geographie*, *Neue Politische Literatur* 43 (1998), s. 374–397.

¹⁵ Viz např. Doris Bachmann-Medick, *Spatial Turn*, [in:] Táž, *Cultural Turns. Neuorientierungen in den Kulturwissenschaften*, Reinbek bei Hamburg 2007, s. 284–328; *Spatial Turn. Das Raumparadigma in den Kultur- und Sozialwissenschaften*, edd. Jörg Döring, Tristan Thielmann, Bielefeld 2008.

¹⁶ Kriticky k tomu Martina Löw, *Raumsoziologie*, Frankfurt am Main 2001.

a sociálních jednání. Aniž by bylo nutno negovat často určující význam přírodních a geografických determinant, začal být prostor chápán zároveň jako produkt sociálních vztahů a kulturní (mentální) imaginace; nikoli jako kulisa, nýbrž jako výslednice sociální strukturace.

V tomto smyslu byl také topograficky modelované prostorové hranici přisouzen nový sociálně imaginativní status. V návaznosti na sociologii prostoru, založenou už na počátku 20. století Georgem Simmelem¹⁷ a nabývající v novém kontextu nové relevance, byla hranice nahlédnuta jako otisk společnosti, která vepisuje do prostoru svou tvářnost. Zcela markantním příkladem je tu kupř. tzv. jazyková hranice, která byla odhalena jako statisticko-kartografický produkt 19. století¹⁸.

Tato socializace prostoru znamenala tak zpětně současně návrat k prostorovému vnímání hranice, ta však v novém teoretickém kontextu přestala být pouhou „okolností“, jež ovlivňuje dění svým demarkačním tlakem. Začala vybízet k problematizaci zdánlivě přirozené povahy řady prostorových kategorií a k promýšlení otázek, např. do jaké míry jsou „přirozené“ hranice přirozené a do jaké míry jsou naopak projekcí konkrétních kulturně a historicky proměnlivých sociálních vztahů.

Koncept hranice se tak rozkročil mezi sociálním a spaciálním, společností a prostorem. Na jedné straně byla hranice pochopena jako jistý typ sociálně podmíněné fikce, na straně druhé nabyla nového významu i topografická sémantika hranice, která se akcentací jejích symbolických a metaforických významů do jisté míry vytratila. Jestliže pro svou zdánlivou banalitu byly politické a geografické aspekty hranice odloženy dočasně *ad acta*, naskýtal se tu nově naopak jejich potenciál pro osvětlení identitotvorných procesů. Do centra pozornosti se dostala témata jako internalizace a symbolická role hranic či hraničních prostorů stávajících i alternativních, problém kongruence a inkongruence různých typů hranic v kontextu různých identit a jejich formulací (viz např. v kontextu nacionalizace společnosti problém inkongruence politické a etnické/jazykové hranice), fetišizace hranic různě-

---

¹⁷ Georg Simmel, *Soziologie des Raumes* [1903], [in:] Týž, *Aufsätze und Abhandlungen*, I, 1901–1908, Rüdiger Kramme, Angela Rammstedt, Otthein Rammstedt (eds.), Frankfurt am Main 1995, s. 132–185.

¹⁸ Alice Velková, Luboš Velek, *Vnímání národnostní identity u venkovského obyvatelstva v Čechách na počátku 19. století*, [in:] *Nacionalismus, společnost a kultura ve střední Evropě 19. a 20. století / Nationalismus, Gesellschaft und Kultur in Mitteleuropa im 19. und 20. Jahrhundert*, edd. Jiří Pokorný, Luboš Velek, Alice Velková, Praha 2007, s. 39–51.

ho typu (např. nový fenomén jazykové hranice, spojený s úsilím po jejím jednoznačném určení a kartografické projekci).

Významným aspektem tohoto obratu bylo spektrální rozšíření pozornosti věnované hranici o související kategorie – hraniční prostor a pohraničí. Českému jazykovému prostředí se sice vyhnuly pojmoslovné nejistoty, provázející např. anglofonní diskurs, bojující se sémantickými nuancemi pojmů (*frontier, border, borderland, limits*), přesto je možné i zde sledovat etablování pojmu a badatelského předmětu pohraničí vedle hranice¹⁹. Pojem pohraničí má přitom v tomto případě dvojí rodokmen: na jedné straně je to nový národní a státní diskurs 19. a 20. století, na který koneckonců navázala i režimní tematizace hranice a pohraničí v desetiletích po druhé světové válce; na druhé straně pak pojem pohraničí a s ním související kategorie (hraniční efekt apod.), jak jsou reprezentovány v soudobé hospodářské geografii, sociologii a administrativě²⁰. Zatímco první zdroj vede jednoznačně diskursivně-analytickým směrem, druhá souvislost může nabýt silnější relevance pro analýzy ekonomických, sociálních či politických struktur či například mechanismů moci a jejich proměn, a to i v souvislosti s identitou²¹. V obou kontextech se také českým dějinám dostalo náležité pozornosti, a v obou případech sehrály či sehrávají významnou roli práce zahraničních badatelů²², zejména v prvním případě jsou však dány predispozice pro úzké sepětí s tématem identity, které se dokonce zdá nevyhnutelné.

---

¹⁹ Viz kupř. L. Řezníková, *Prominentní okraj*; Matěj Spurný, *Die ethnischen Minderheiten in den tschechischen Grenzgebieten in den fünfziger Jahren. Realität und Zukunftsvisionen*, [in:] *Zukunftsvorstellungen und staatliche Planung im Sozialismus. Die Tschechoslowakei im ostmitteleuropäischen Kontext 1945–1989*, edd. Christiane Brenner, Martin Schulze Wessel, München 2010, s. 79–88, a zejména Spurného disertační práce „*Nejsou jako my*“. *Česká společnost a menšiny v pohraničí (1945–1960)*, Praha 2011; Christiane Brenner, „*Cesta do hlubin revoluce*.“ *Reisereportagen aus dem tschechischen Grenzland 1945–1948*, Acta historica Universitatis Silesianae Opaviensis 3 (2010), s. 179–194 ad.

²⁰ Srov. Milan Jeřábek, Jaroslav Dokoupil, Tomáš Havlíček a kol., *České pohraničí. Bariéra nebo prostor zprostředkování?*, Praha 2004, s. 47–74.

²¹ Srov. z posledních let a z pozic sociální a kulturní geografie např. Madeleine Hurd (ed.), *Borderland Identities. Territory and Belonging in North, Central and East Europe*, Eslöv 2006, kde je však pojem pohraničí úzce vázán k situacím etnických minorit. Přes umístění střední Evropy v podtitulu se české tematice žádný z příspěvků meri-torně nevěnuje.

²² Jako příklad diskursivní perspektivy viz Peter Haslinger, *Nation und Territorium im tschechischen politischen Diskurs, 1880–1938*, München 2010, příklad strukturálně analytického přístupu viz Andrea Komlosy, *Grenze und ungleiche regionale Entwicklung. Binnenmarkt und Migration in der Habsburgermonarchie*, Wien 2003.

Další komponentou nových tematizací, které na aplikaci v českém prostředí zatím spíše čekají, je instrumentalizace pomezních regionů z hlediska centra v souvislosti s politikou identity. Jak ukázaly výzkumy týkající se jiných středoevropských regionů (hlavně německo-polského etnicko-jazykového pomezí v 19. a 20. století), byla „přirozená“ konfliktnost těchto pomezí, přechodných zón a jazykově smíšených regionů spíše výsledkem strategií národních center, vnášejících do těchto zón národnostní napětí s cílem jejich zisku a „národního uvědomění“, tedy inkluze do vlastního národa – ve smyslu rozšíření vědomé národní identity mezi obyvatele, a později i teritoriální kontroly, tudíž také vedení politické hranice.²³ Jakkoli pro český kontext výzkumy s přesně takto formulovanými otázkami zatím stojí na začátku, ubírají se podobným směrem, např. tematizace německojazyčných (teritoriálně pohraničních) regionů v české imaginaci vlasti nebo tzv. „našich menšin“ v českém národním a politickém diskursu²⁴.

Zvláštní oblastí historické tematizace hranic a identit (v tomto případě ovšem mnohem více hranic než identit) je mikrohistorický a historicko-antropologický zájem o životní světy lidí v minulosti, přičemž se často jedná o nové obrácení pozornosti k „malým lidem“ jako autonomním aktérům dějin. Tato bádání zčásti vykazují afinity k sociologickému a etnologickému výzkumu lokálních hraničních společností. V souvislosti s českými dějinami byly z historických i etnologických pozic realizovány projekty uplatňující metodiku *oral history* a sociologicko-etnologického rozhovoru, a týkaly se např. odsunu Němců, nového osidlování a vznikání nových lokálních společností v pohraničí, či každodenního života na hranici. Zvláště produktivní mohou být tato šetření i v napojení na koncepty kulturní paměti, ať už kolektivní či individuální²⁵.

---

²³ *Die Nationalisierung von Grenzen. Zur Konstruktion nationaler Identität in sprachlich gemischten Grenzregionen*, edd. Michael G. Müller, Rolf Petri, Marburg 2002; *Identitätenwandel und nationale Mobilisierung in Regionen ethnischer Diversität. Ein Vergleich zwischen Westpreußen und Galizien im späten 19. und frühen 20. Jahrhundert*, edd. Michael G. Müller, Ralph Schattowsky, Marburg 2004.

²⁴ Viz např. Eduard Maur, *Paměť hor. Šumava - Říp - Blaník - Hostýn - Radhošť*, Praha 2006, zde zejména kapitoly o Šumavě a Chodsku.

²⁵ Matěj Spurný, *Erinnerung an Flucht und Vertreibung zwischen Tabuisierung und Instrumentalisierung. Tschechische und Deutsche Geschichtspolitik und Erinnerungskultur im Vergleich*, [in:] *Erinnerungen in Kultur und Kunst. Reflexionen über Krieg, Flucht und Vertreibung in Europa*, edd. Anne von Oswald, Andrea Schmelz, Tania Lenuweit, Bielefeld 2009, s. 165–182.

Pozoruhodné příspěvky, věnované raně novověkým českým dějinám, vznikly zároveň v zahraničí. Mimořádné místo zde má obsáhlá monografie Wulfa Wántiga, který z perspektivy životního světa a možných strategií lidí žijících na zemské hranici (česko-saské, resp. česko-lužické) zcela nově poukázal na možnosti, které se pro jejich jednání nabízely například v souvislosti s pobělohorskou rekatolizací²⁶. Wántig přitom zároveň poukázal na dobové vnímání česko-saského hraničního prostoru jako svébytné územní entity vedle Čech a Saska, a tím na českém příkladě obohatil reflexi historických proměn funkcionality hranice v předmoderní době. Wántigova práce rovněž reprezentuje menšinu těch výzkumů, které spíše usilují o tematizaci hranice resp. hraničních zón o sobě, tedy ve smyslu jakýchsi „autonomních“ předmětů bádání, bez primárního perspektivního vztahení k „vnitrozemí“ resp. centru a centrálnímu diskursu. Tato optika se objevuje spíše ojediněle²⁷ – pomíjíme-li přitom bádání soustředěná na historické regiony, které se z hlediska moderny zpětně jeví jako „hraniční“ oblasti a příležitostně jsou tak i traktovány (Slezsko, Kladsko, Lužice, Chebsko aj.). *In margine* těchto tendencí je ovšem poněkud překvapivá skutečnost, že hranicím a hraničním regionům se alespoň v českém kontextu historiografie jen zřídka věnuje z hlediska vztahu centra a periferie, třebaže např. v geografii, územním plánování, ekonomické vědě či sociologii patří tato perspektiva k dominantním. Pokud je dichotomie centra a periferie tematizována, pak navíc spíše v subverzním smyslu, který samozřejmost této dichotomie ruší²⁸.

Historicko-antropologický přístup k problému hranice a životních světů, zejména pokud se dotýká otázek kognitivních, má pro vztah hranice/identita ten zásadní význam, že vedle kolektivních identit nastoluje téma personální identity historických aktérů. Jedním z určujících aspektů studia hranice a identity je otázka zacílení jednotlivých výzkumů. Jde o to, zda hranice je meritorním předmětem výpovědi, zda se tedy jedná o historické studium hranice *sensu stricto*, nebo zda hranice je sice v centru pozornosti, avšak je použita jako analytická „fólie“ k výpovědi o jiných souvislostech

²⁶ Wulf Wántig, *Grenzerfahrungen. Böhmsche Exulanten im 17. Jahrhundert*, Konstanz 2007.

²⁷ Jako příklad z českého prostředí, věnovaný rovněž ranému novověku, lze uvést příspěvky Petra Hlaváčka o komunikaci a mobilitě v česko-saském prostoru – viz zejména Petr Hlaváček, *Der böhmisch-sächsische Grenzraum im Spätmittelalter und in der Friihneuzeit zwischen Integration und Desintegration*, [in:] *Grenzraum und Transfer. Perspektiven der Geschichtswissenschaft in Sachsen und Tschechien*, ed. Miloš Řezník, Berlin 2007, s. 83–94.

²⁸ L. Řezníková, *Prominentní okraj*.

a tématech. Ve druhém případě je tedy studium hranice spíše záležitostí metodiky a heuristiky, avšak i tehdy vznikají ke studiu hranice a její funkcionality zásadní příspěvky. Vedle již zmíněné práce W. Wäntiga by ze studií k období modernizace bylo nutno zmínit na prvním místě obsáhlou monografii *Grenze und ungleiche regionale Entwicklung*, jejíž autorka, Andrea Komlosyová, své hlavní otázky metodicky orientovala na předpoklady, podmínky a rozsah přestupování a propustnosti vnitřních hranic v rámci habsburské monarchie. Přesto v tomto případě nešlo primárně o hranici, nýbrž o proměny společenských a mocenských struktur v habsburském soustátí v 19. století a otázky „modernizace“ státu a společnosti²⁹.

Již na tomto letmo načrtnutém pozadí je zřejmé, že otázky cirkulující kolem pojmů hranice a identity představují ve vztahu k českým dějinám resp. české historiografii pole, jehož výzkum je stále na začátku a přesto se dynamicky rozvíjí, poznamenán dlouhou tradicí, a přesto spojen s řadou inovačních efektů, je předmětem zájmu nijak rozsáhlých skupin badatelů, a přesto tematicky bohatý a různorodý. Právě tyto skutečnosti spolu s novou rolí, již na sebe vzájemným propojením oba koncepty vztáhly, a zároveň s určitou nepřehledností a omezenou vnitřní komunikací mezi jednotlivými skupinami badatelů, byly hlavním podnětem k uspořádání zvláštní sekce na X. sjezdu českých historiků. Oslovení referenti byli úmyslně voleni tak, aby jednak reprezentovali internacionalitu tohoto výzkumu ve vztahu k českému kontextu, jednak zastupovali různé tematické souvislosti, především ale různé metodické a konceptuální způsoby, různé stupně a formy aplikace konceptů, a v neposlední řadě i různé způsoby práce s dějinami, od dějin konceptů (pojmů) a teoretických studií přes empirický výzkum až po organizaci vědecké práce, didaktické aspekty a kulturu dějin.

Martina Krocová (Praha), která se věnuje výzkumům role a vnímání hranice v 19. století v česko-saské a britsko-irské srovnávací perspektivě, se zabývala především vývojem dosavadních konceptualizací prostorové hranice ve světové historické vědě. Luďka Klusáková (Praha) jednak rekapitulovala dlouholetou práci badatelské skupiny „Hranice a identita“ v rámci evropského projektu CLIOHRES (viz pozn. 6), jednak se věnovala problému hranice a identit v rámci urbánních studií. Christiane Brennerová (Mnichov) představila mocenské instrumentalizace a impakty v imaginaci hranice v české literatuře poválečného období. Matěj Spurný (Praha) prezentoval

---

²⁹ A. Komlosy, *Grenze und ungleiche regionale Entwicklung*.

část výsledků své poslední práce, týkající se osidlovací strategie státních a stranických orgánů v pohraničí po druhé světové válce. Witold Stankowski (Krakov/Osvětim) na příkladu aktuálně připravované historické monografie ukrajinského města Bučače uvedl diskusi ke konceptualizaci kategorie „pomezí kultur“ v městském prostoru a jeho historickém traktování – téma, které nabývá na aktualitě zejména v souvislosti s častým hodnotovým zdůrazňováním historické „multikulturality“ v rámci lokální a regionální kultury paměti. Edyta Żyła (Krakov) představila některé klíčové problémy studia společnosti, kultury a paměti ve městech na hranicích, rozdělených ve 20. století politickou hranicí mezi dvěma státy. Obrátila tím pozornost k tématu, které v posledním dvacetiletí nabylo na významu hlavně v německé a polské vědě a do něhož jsou často zahrnovány také výsledky výzkumů zohledňujících Těšín. Ačkoliv se výzkum referentky dotýká hlavně současné společnosti, bylo možné rozvíjet diskusi o historických perspektivách, zejména o aktuálním významu paměti. Ondřej Matějka (Praha) na základě vlastních programů a zkušeností komentoval možnosti hranice a hraničního prostoru jako didaktického prostředí a příkladu ve výuce historie, a to zejména v lokálním a regionálním rámci. Na tomto příkladě přiblížil potenciál, který nabízí vlastní terénní zkušenost a autoptická konfrontace se „zmizelým“ prostorem. Matějka tyto formy zkušenosti nabídl jako odpověď na absenci historických narativů u školní mládeže, a také jako jedno z didaktických východisek ze současných problémů dějepisné výuky na českých základních a středních školách.

Sekce samozřejmě nemohla pokrýt celé spektrum otázek, které se na průsečíku konceptů hranice a identity otevírají. Pokusila se ale přinést konceptuální reflexi tohoto rozsáhlého diskursu, který daleko překračuje rámce vědeckého zájmu. Byla tak nejen bilancí jednoho z výrazných proudů současných kulturních a sociálních věd, ale svým způsobem i reakcí na ambivalentní inscenace problematiky v soudobém umění, populární kultuře a celém společenském diskursu. Jestliže na jedné straně je dnes inscenována ztráta identity jako defekt, jako cosi ohrožujícího, co znesnadňuje čtení společnosti a orientaci v ní, je současně na straně druhé artikulován strach před identitou jako čímsi svazujícím, čím společnost vyvíjí na jedince disciplinační tlak a čím jej v mnohém proti jeho vůli stigmatizuje. Celý diskurs tak osciluje mezi akceptací identity jako nezbytné sociálně kognitivní kategorie a jejím odmítnutím jako nástrojem produkujícím homogenizační a účelové fikce znásilňující nekonečnou heterogenitu. Jistě to lze chápat jako jistý

signál pro konstatování, že na poli identit *anything goes*. Otázkou je pouze, co, a do jaké míry je třeba nechat se tímto vývojem znepokojovat. Archeologií identitotvorných a identitorozkladných procesů v dějinách přináší historiografie nejen konkrétní historické poznatky, ale současně odkrývá i dynamiku těchto procesů a spolu s tím i relativitu těchto krizí.